

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 422-436, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 67.07.03
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436

**АЛТЫН ОРДА МЕН МОҒОЛСТАНДАҒЫ МҰНАРАЛЫ (ШАТЫРЛЫ) МАЗАРЛАР:
ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ (X-XIV ғғ.)**

Жомарт Жеңісұлы Жеңіс¹, Гүлнұр Бекмұратқызы Нарымбет²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)

жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университет (ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Қазақстан)

Докторант

<https://orcid.org/0000-0001-9098-8910> E-mail: n.gulnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Жомарт Ж.Ж., Нарымбет Г.Б.

Андатпа. *Kіріспе.* Алтын Орда тұсында салынған шатыр құрылымдары Еуразияның түкпір-түкпірінде кездеседі. Мұндай үлгідегі сәулет ескерткіштері Еуразия даласында ислам дініне дейін салынғаны анықталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Еуразия аумағында, оның ішінде қазіргі Түркия, Ауғанстан, Кавказ, Қырым, Сібір, Иран және Қазақстан аумағында салынған сәулет ескерткіштерін, яғни шатырлы кесенелерді зерттеу негізінде X-XIV ғғ. ислам мәдениеті мен көшпелілер өркениетінің ара-қатынасы сипатталады. *Нәтижелер.* Еуразия даласында кездесетін шатырлы кесенелердің салыну идеясынан Орталық Азия көшпелілерінің мәдени-рухани мұрасы анық байқалады. Бұл сәулет ескерткіштері түркілердің дәстүрлі баспанасы – киіз үй мен ағаштан салынған тұрғын үйлеріне тікелей қатысты екені, бұл өз кезегінде көшпенділердің дүниетанымымен байланысты екені анықталды. Киіз үй – түркі-моңғол этностарының материалдық мәдениетінің ескерткіші, көшпелілердің мәдени кеңістігі, микрокосмос, отбасы өмір сүретін, көшпенді туып-өсетін, отбасын құрайтын, құндылықтарды тасымалдайтын, әлемнің моделі. *Қорытындылар.* Алынған нәтижелер Еуразия халықтарының материалдық мәдениетінің осы құрамдас бөлігінің дамуындағы көшпелілердің дәстүрлі дүниетанымының маңыздылығын көрсетуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: ислам өркениеті, Алтын Орда, мазарлар, Моғолстан, Темірлан, Шағатай Ұлысы, дәстүрлі дүниетаным, тарихи сабақтастық.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ИРН № BR18574101).

Дәйексөз үшін: Жеңіс Ж., Нарымбет Г. Алтын Орда мен моғолстандағы мұнаралы (шатырлы) мазарлар: тарихи-мәдени және дүниетанымдық сабақтастық (X-XIV ғғ.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 422-436. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436

БАШЕННЫЕ (ШАТЕРНЫЕ) ГРОБНИЦЫ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ И МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ (X-XIV вв.)

Жомарт Женисулы Женис¹, Гүлнур Бекмуратқызы Нарымбет²

¹Кандидат исторических наук, институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)

ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

²Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева (ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Қазақстан)

Докторант

<https://orcid.org/0000-0001-9098-8910> E-mail: n.gulnur@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Жомарт Ж.Ж., Нарымбет Г.Б., 2023

Аннотация. *Введение.* Башенные или шатерные сооружения, построенные в Золотой Орде, встречаются на обширном пространстве Евразии. *Цели и задачи.* Установлено, что архитектурные памятники этого типа строились в евразийской степи задолго до ислама. *Материалы и методы.* Как было выявлено, взаимоотношения исламской культуры и кочевой цивилизации в X-XIV веках описываются на основе изучения архитектурных памятников, то есть шатерных мавзолеев, построенных на территории Евразии, включая современные Турцию, Афганистан, Кавказ, Крым, Сибирь, Иран и Казахстан. *Результаты.* О культурном наследии кочевников Центральной Азии можно судить по происхождению шатерных мавзолеев, найденных в евразийской степи. Выявлено, что данные архитектурные памятники имеют прямое отношение с традиционным жилищем тюрков–юртой, которая в свою очередь связана с мировоззрением кочевников. Юрта – памятник материальной культуры тюрко-монгольских этносов, культурное пространство кочевников, микрокосмос, модель мира, где живет семья, рождается и воспитывается кочевник, создает семью, несет ценности. *Выводы.* Полученные результаты позволили осветить значение традиционного мировоззрения кочевников в развитии данного компонента материальной культуры народов Евразии.

Ключевые слова: Исламская цивилизация, Золотая Орда, гробницы, Моголистан, Темирлан, Чагатайский улус, традиционное мировоззрение, историческая преемственность

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR18574101).

Для цитирования: Женис Ж., Нарымбет Г. Башенные (шатерные) гробницы в Золотой Орде: историко-культурные и мировозренческие преемственность (X-XIV вв.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 422-436. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436

TOWER (TENT) TOMBS IN THE GOLDEN HORDE AND MOGOLSTAN: HISTORICAL-CULTURAL AND WORLDVIEW CONTINUITY (X-XIV centuries)

Zhomart Zhengisuly Zhengis¹, Gulnur Bekmuratkizy Narymbet²

¹Candidate of historical sciences, Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko str. 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)

leading researcher

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

²L.N. Gumilev Eurasian National University (Satpaev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan)

Doctoral student

<https://orcid.org/0000-0001-9098-8910> E-mail: n.gulnur@mail.ru

©IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Zhomart Zh., Narymbet G., 2023

Abstract. Introduction. Tent structures built in the period of the XI-XVII centuries are found in the vast expanse of Eurasia. **Goals.** It was revealed that architectural monuments of this type were built in the steppes of Eurasia long before Islam. **Results.** It turned out that based on the study of architectural monuments, namely, tented mausoleums built on the territory of Eurasia, including Russia, Iran and Kazakhstan, the relationship between Islamic culture and nomadic civilization in the X-XIV centuries. On the example of tented mausoleums built in the Eurasian steppes, the cultural heritage of the nomads of Central Asia in Iran and the Caucasus is traced. It was revealed that these architectural monuments are directly related to the traditional dwelling of the Turks - the yurt, which in turn is associated with the worldview of nomads. The yurt is a monument of the material culture of the Turkic-Mongolian ethnic groups, a cultural space of nomads, a microcosm, a world where a family lives, where a nomad is born, grows, creates a family, transfers values, goes to another world. **Conclusions.** The results obtained made it possible to highlight the significance of the traditional worldview of nomads in the development of this component of the material culture of the Eurasian peoples.

Keywords: Islamic civilization, Golden Horde, tombs, Mogolistan, Temirlan, Chagatai ulus, traditional worldview, historical continuity

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Registration number AP №BR18574101).

For citation: Zhengis Z., Narymbet G. Tower (tent) tombs in the Golden Horde and Mogolstan: historical-cultural and worldview continuity (X-XIV centuries) // *Otan tarikhy*. 2023. Т. 26. № 2. С.422-436. (Kaz.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436.

Кіріспе. Ішкі саяси тұрақтылық пен әлеуметтік жағдайдың қалыпқа түсуіне мүдделі бола отырып, түркілер ортағасырлық ислам өркениетінің одан әрі қарай даму үрдісіне мұрындық болды. Әсіресе, көшпенділер өздерінің төл мәдениетінің элементтерін дүниежүзілік өркениетке батыл енгізді. Түркістан далаларынан шығып, алдымен Иран ды, кейін бүкіл Алдыңғы Азияны жаулап алып, бұл жерлерде өз мемлекеттерін құрған түркілер, сөз жоқ, өздері билік жүргізген аймақтарда өзіндік-көшпенділер мәдениетінің элементтерін батыл енгізе отырып, дүние жүзілік ислам өркениетінің дамып, гүлденуіне қомақты үлес қосты. Олар қол астындағы елдерді бір орталыққа біріктіріп, тәртіп орнатып қана қоймай, осы елдердің мәдениетінің қалыптасып, дамуына мүдделі болды.

Ильхандар кезінде болсын, селжүктер кезінде болсын исламдағы сәулет жаңа құрылыс типтерімен, конструкциялармен, әртүрлі формалармен толықты. Селжүктер кезінде астана болған Исфахан X-XIII ғасырдағы Иран сәулеті тарихындағы Грециядағы Афина, Италиядағы Рим сияқты таяу Шығыстағы ірі қалаға айналды [Воронина, 1969: 146]. Селжүктер мемлекетінде Мәлікшах кезінде көптеген құрылыс жұмыстары жүргізіліп, сол кездегі исламның ірі саяси және мәдени орталығы Бағдад қаласында сұлтанның Жұма мешітін (Джами ас-сұлтан) салдырды [Жеңіс, 2015:112].

Иран тарихшысы Афзаладдин Керманидің жазуынша, батыс өлкелердегі медреселер мен мазарлар, керуен сарайлар мен мұнаралардың барлығы селжүк патшалары мен әмірлері кезінде салынды [Кермани, 1979: 30].

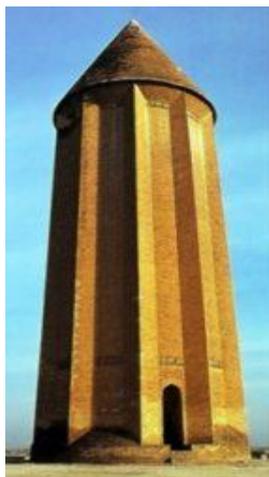
Түркілер билігі кезінде Еуразияның кең-байтақ далаларында, атап айтқанда Кіші Азия, Алтын Орда, Ставраполь, Қырым, Оңтүстік Сібір, Кавказ, Иран, Ауғанстан, Шығыс Еуропада салынған ескерткіштердің бірі кесенелер болды. Бұл кесенелер көбінесе сол заманның діни қайраткерлері мен атақты саяси тұлғаларының қабірінің басына тұрғызылып, халықтың зиярат нысанына айналды. Айта кететін бір жай, діни және зайырлы кісінің мазарларының формаларында айырмашылықтар болды. Билеушілер өздеріне мазарларды төбесі шатыр тәрізді жабылған мұнара түрінде салды. Жоспар бойынша мұнара кесенелері дөңгелек және көпбұрышты болып екіге бөлінеді. Бұл бөлімдердің әрқайсысы өз кезегінде екі түрге бөлінеді: қасбеттік және порталдық. Кей жағдайларда, төбесінде шатыры жоқ мұнара кесенелері де кездеседі [Зиливинская, 2018: 53].

Мұнаралы кесенелердің түркі өркениетіндегі материалдық мәдениетінің төл үлгісі екендігіне осы атаудың түркі тілінде айтылуын дәлел ретінде айта аламыз. XIII–XIV ғасырдың «Кодекс куманикус» сөздігінде «кешене, кесене» (гробница, усыпальница) деп кездеседі. Бұл

арабша «minaret»>мұнаралы, парсыша «kumbez»>күмбезді (арабша «mazar»>) мазарлардың байырғы түрік атауы «еб», «шатыр», «дінгек, дың» яки «кесене, керекү (киіз үй)» деп аталғанын дәлелдейді [Очерки, 1967: 86].

Діни, саяси тұлғалар жерленген, мұсылмандардың зиярат ететін қасиетті орыны болып табылатын бұл қабірлер тобы түркілерде «кесенелер», «мазарлар», ал, Иранда «имамзодалар» деп аталды. Бұл мазарлар көбінесе шатыр тәрізді күмбез астындағы көп бұрышты құрылыс түрінде салынды. Иран жерінде кездесетін осындай типтегі ерте мазарға Мешхедтің оңтүстік шығысындағы Сенгбестейдегі мазарды жатқызуға болады. Осы типтегі мазарлардың ішіндегі ең үлкені Керманға жақын жерге орналасқан қабырғасы сегіз бұрышты етіп тұрғызылған Жебелисанг мазары. Бұл мазардың қабырғалары сегіз қырқы арка арқылы сегіз қуысқа бөлініп, 16 бұрышты аркатуралармен күмбезге барып тірелген. Мазардың құрылысынан уық арқылы шаңыраққа қосылатын киіз үй құрылысын анық байқауға болады. Дәл осындай мазарларға Иезддегі Радкан (он екі имам) (XII ғ.аяғы), Гомбаде Кабус (XI), Верамин (XII ғ.) мазарларын жатқызуға болады [Жеңіс, 2015:113] (сур. 1).

1-сурет. Гомбаде Кабус (XI)
[Figure 1. Gombade Qaboos (XI)]

Анадолыда селжұктар тұсында мұнара кесенесі идеясы кең тарады. Анадолы кесенелері құрылысы жағынан шеңбер немесе көп қырлы, төбесі жабылған болып келеді. Олар мұқият өңделген тас блоктардан жасалып, тас оюларымен безендірілген. Кейбір жағдайларда ғимараттың діні төртбұрышты іргетасқа орналастырылып, сыртқы жағынан үшбұрышты аркалардың көмегімен шатырмен байланысады. Кіші Азиядағы мұнара кесенелерінің көпшілігінде арнайы порталдар жоқ. Кіреберіс сәл тереңдетілген сталактит материалмен безендірілген. Мысал ретінде Дивригидегі Ситте Мелик (XII ғ.) кесенесін, Қарамандағы Караманоглы Алаеддин бей кесенесін (XIII ғ.), Нигдадағы Худавент Хатун турбесін (XIV ғ.) т.б. жатқызуға болады (сур. 2) [Зиливинская, 2018: 55].

2-сурет. Нигдадағы Худавент Хатун кесенесі (XIV ғ.)
[Figure 2. Khudavent Khatun's tomb in Nigde (XIV century)]

2 Материалдық және зерттеу әдістері

2.1 Зерттеу әдістері. Мақалада Еуразияның түкпір-түкпірінен (Кіші Азия, Шығыс Еуропа, Оңтүстік Сібір, Орталық Азия, Кавказ, Иран, Ауғанстан, т.б.) мұнара тәріздес, шатыр қалыпты мазарлардың шығу тегіне шет елдік және отандық зерттеушілерінің еңбектерінің нәтижелерін пайдалана отырып талдау жасалады. Әсіресе, аталмыш мәселеге қатысты әлі де болса еуроцентристік көзқарастардың ықпалынан шыға алмай, көшпенділер тек тұтынушылар, өркениетті жасаушылар еуропалық отырықшы халықтар, не болмаса солардың ықпалымен жасалған мұралар деп зерттеу жүргізіп жүрген шет елдік зерттеушілердің (Э. Зилвинская, В. Воронина, О. Грабар, т.б.) тұжырымдарына сыни тұрғыда қарастырылды. Осы кезге дейін әртүрлі себептерге байланысты жасалып келген жаңсақ тұжырымдарға сыни көзқараспен қарап, түркілердің дәстүрлі мекен ету аймақтарында кездесетін археологиялық материалдардың негізінде бұл ескерткіштердің тұрғызылу уақытын исламға дейінгі кезеңдермен, түркілердің рухани-мәдени мұраларымен, дүниетанымымен байланыстырады.

2.2 Материалдық сипаттамалар. Зерттеу қорытындысының тағы бір жаңалығы, осы ескерткіштердің салыну идеясын түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен, олардың дәстүрлі тұрғын үйлері – киіз үй формасымен байланыстырылуы. Мақалада оңтүстік Сібір аймағында табылған петроглифтер мен археологиялық материалдар негізінде түркілердің тұрғын үй мен қасиетті мазарлар салудағы негізгі, бастапқы мақсаттары дәстүрлі дүниетаныммен тығыз байланысты екендігіне баса назар аударылады. Түркі-моңғол халықтарының алтын бесігі Саян-Алтай аймағынан табылған Тағар-Таштық өтпелі кезеңінің қорғандарында – б.д.д. I-II ғ.ғ. өзінде-ақ, қабір басына квадрат түрінде бөрене ағаштарды қиып, қалап, үстін дөңес шатырлармен жабатын дәстүр болды. Қызласовтың жазуына қарағанда, қабырға қырлары көп санды болып келетін осындай ағаш кесенелер б.д.д. II-I ғ.ғ. Тағар-Таштық өтпелі кезеңіне жататын Бояр жотасындағы петроглифтерінде бейнеленген [Қызласов, 2005: 44]. Бұдан өзге, Кастанье, М. Мендікұлов, Ә. Марғұлан сияқты ғалымдар да қазақ даласында кездесетін мұнаралы мазарларды исламға дейінгі кезеңге жатқызады [Жеңіс, 2015:116].

Талқылау. Осы ескерткіштердің салыну уақыты мен стилі көп нәрсені аңғартса да зерттеушілердің негізі мұнаралы кесенелердің шығу тегін түсіндіре алмай отыр. Мысалы, кеңес зерттеушісі В.Л.Воронина мұнара мазарлардың қалпы мен мақсатының тегі белгісіз дейді. Оның ойынша бұл ирандық көне табыну прототипімен байланысты [Воронина, 1969: 155]. Зивилинская да осы ескерткіштердің Иран жерінде көптеп табылу себепті кесененің салыну идеясы ирандықтарға тән, яғни, кесене құрылысының отаны Иран, ал, ең алғашқы осындай құрылыс Гомбаде Кабус деп есептеді: «Гумбеде барлық мұнаралы кесенелердің бастауы. Мұнаралы кесенелер мемориалды құрылыстың бір тармағы және ол алғаш рет XI ғасырдың басында Иранда пайда болды [Зиливинская, 2018: 55].

О.Грабар да XII ғасырға тән Техрандағы Варамин мешіті осындай түрде салынған себебі әлі белгісіз дейді. Оның айтуынша "бұл мүмкін сасанилер пайдаланған қалыптарды кейін өзгертіп пайдалану шығар. Егер осылай болса мұны бір қайта өрлеу деп немесе әлде бұл қалыптар сасанилер кезінде егіліп кейіннен бүршік атқан дән деп білуге болады. Немесе бұл шығыстан келіп түркі билеушілерінің әсерінен салынған жаңа стилдер ме? Бұл жағдайда бұл ескерткіштерді неге "Салжуқи" деп атамасқа" деп мәселенің басын ашық қалдырды [Грабар, 1371: 46-63]. Оның айтуынша бұл мәселе әлі шешімін таппаған, терең зерттеуді қажет ететін тақырып.

Ирандық зерттеуші Но'и күмбезді құрылыстың пайда болуын Қытаймен байланыстырады. Ол "Хулагу заманынан бері қарай орталық ислам мемлекеттерінің және батыс Азия елдерінің Қытаймен байланысы күшейіп, Қытай мен Иран шеберлерінің барып келуі күшейді, бір-бірінен өнер үйреністі. Селжүктер мен аббас әулеті кезіндегі ислам сәулеті ирандықтардың қолымен салынған сәулет ескерткіштеріне Қытай сәулет элементтерінің енуі күшейді" дейді де осындай элементтердің біріне күмбезді жатқызады. Г. Но'йдің айтуынша "қупол" атты сөз француздарға тән болып, араб тіліндегі күмбез мағынасын білдіргенмен, күмбезді мұсылмандарға жатқызуға болмайды [Нои, 1378: 51]. Ол, Райттың ирандық құпия тіршілік және оның құпия болуы себебі көгілдір түске—жан біту түсіне байланыстыруына қосылып, әртүрлі түстерді, жүрекке әсер ететін көгілдір түсті көбірек пайдаланып, осы бір құдайлық–аспан түсін барлық жерге, күмбез бен қабырғаларға пайдаланды дейді [Нои, 1378: 51]. Но'йдің осы пікіріне қарамастан, ортағасырлық деректерден Қытай құрылысшыларының

Ирандағы құрылыс жұмыстары, немесе ирандық сәулетшілерінің қытайлық әріптестерінен "тәжірибе алмасулары" сияқты белсенді әрекеттері жайлы мәліметтерді кездестіре алмадық.

Э. Зиливинская Алтын Орда аумағында салынған мұнара кесенелері туралы: «Кесенелердің жоспарлануын, құрылыс техникасын, архитектуралық бөлшектерін және құрылыс жабдықтарын талдау Алтын Орда мемориалдық сәулет өнерінің композициясында бірнеше бағыттар бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл тас құрылыс техникасында жасалған ескерткіштерде айқын көрінетін армян-Кіші Азия әсері. Күйдірілген және шикі кірпіш салуға байланысты Орта Азия мектебінің әсері өте зор болды. Ал, сайып келгенде, архитектуралық формаларда көшпелі (қыпшақ) дәстүрінің қалдықтары кездеседі» деп аталмыш ескерткіштердің басты идеясын армян сәулет өнерінің тамырынан іздейді [Зиливинская, 2018: 55].

16 ғ. Ресейде тіректерді пайдаланбай салынған ғибадатхананың жаңа түрі пайда болды. Шырша пішініндегі храмдар сол заманның символына айналды. Ғибадатхананың ішінде шатырға арналған бір ғана орын болды. Кейіннен шатырлары мен күмбездері бар мұндай құрылымдар бүкіл Ресейде пайда бола бастады - қақпалар, шаруа саябақтары, бояр сарайлары мен құдықтар, часовнялар және тіпті ағаш қабірлер осы стилде салынды.

Шатырлы шіркеулерінің ең жарқын үлгілері ретінде 16 ғ. орыс сәулет өнерінің бірегей ескерткіштері, ғасырдың басында Иванның туған күні қарсаңында салынған Коломенскоедегі Вознесен шіркеуі және Қызыл алаңда орналасқан Әулие Василий соборы жатады (сур.3). 16 ғ. ортасы 17 ғ. орыс сәулет өнері олардың жоғары дәрежелі шіркеулер сала бастағандығымен және тас сәулет өнерінің әсерінен ағаш сәулет өнерінің біртіндеп көшуімен сипатталды.

3-сурет - Коломенскоедағы Вознесен шіркеуі
[Figure 3. Voznesensk Church in Kolomenskoe]

XVI-XVII ғ.ғ. Ресей аумағында мұндай шіркеу ғимараттарының болуына қарамастан, зерттеушілер XXI ғасырдың басында Ресейдегі алғашқы тас шіркеулерді кім салған және олар қайда салынған деген сұраққа біржақты жауап бере алмайды. Бұл туралы әртүрлі теориялар бар. XX ғасырдың басына қарай ежелгі орыс тас сәулет өнерінің пайда болуының екі негізгі теориясы дамыды. Екі теорияның жақтаушылары алғашқы орыс шіркеулерінің құрылысшылары византиялық шеберлер деп қорытындылайды [Гринкевич, 2014].

Нәтиже. Жоғарыдағы бір жақты, негізсіз пікірлерге қарамастан, мұнаралы кесенелердің идеясы мен пайда болуына түркі көшпенділерінің мәдениетінің тікелей ықпалы болды деген тұжырым жасай аламыз.

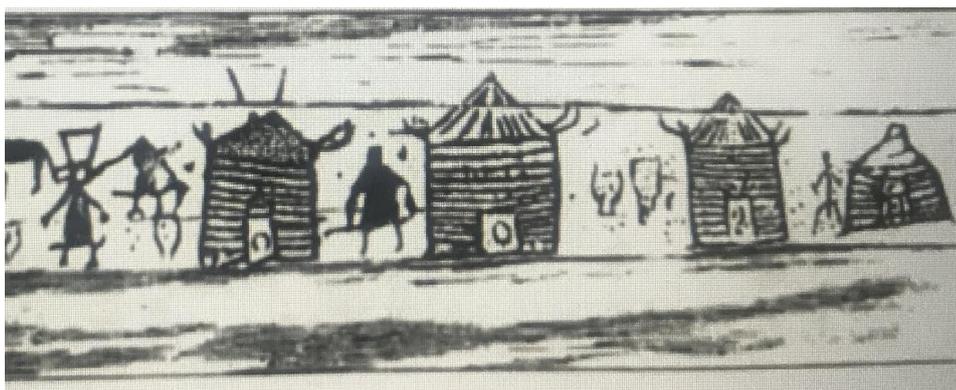
Осы дәуірдің сәулетіне көшпенді түркілер мәдениетінен қосылған үлес мәселесіне келсек, мәдениет атаулыны көшпенділерге жолатқысы келмейтін көзқарасқа қарамастан, түркілер

кезінде салынған орасан зор құрылыстар билеуші халық арқылы іске асқан соң құрылыс стилінде түркі-көшпенділер сарынының болуы заңды құбылыс. Бұл туралы көрнекті қазақ қоғам қайраткері, ғалым Ө.Жәнібеков: "Біз дүниежүзілік өркениетке қандай үлес қостық деген сұраққа пайымды жауапты халық сәулеткерлігінен де іздеген болар едім. Өйткені, қазақтың киіз үйінің құрылымы мен безендірілуі жағынан тарихқа белгілі құрастырылып-ажыратылатын баспаналардың қай-қайсысының болса да шоқтығы жоғары көрінетіні, тіркеспе қыстауының, тоқал тамының, қоржын үйінің сырт қарағанда ерекше әсер қалдыра қоймайтынымен, сәулеткерліктен қарапайымдылықтың, үйлесімнің, ұқыптылықтың үлгісі болғаны қақ. Қазақ сақталған ескерткіштердің басым көпшілігінің күмбезді болып келетіні, ал күмбездің сәулеткер Т.Бәсенов айтқандай белгілі бір дәрежеде киіз үйдің қаңқасына еліктейтіні белгілі. Сәулеткерлікте кеңінен тараған күмбезді құрылғыны ондағы дарбазалы кіре берісті, мәнерлеп құйылған қыштардан құрастырылатын әшекейді жалпы Орта Азия құрылыстарына тән күмбезді тұрғызу, оның біртұтастығын қамтамасыз ету идеясы көшпелі қауым мекендеген Дешті Қыпшақтан келген деп бөле-жара айтқан" [Жәнібеков, 1995: 10].

Енді, осы мәселенің шешімінің табылуына қолдағы бар деректерді сараптай отыра өз үлесімізді қосып көрейікші. Мүмкін бұлардың салыну идеясы түркілердің дүниетанымымен қандай байланысы бар? Еуразиядағы мұнара тәрізді, шатырлы мазарлардың салыну ерекшелігінен түркілік сарынды дөп басып танып, оларды көшпенді өркениетінің дүниетанымдық формасы ретінде қарастыруға бірнеше дәлелдер бар.

Түркілер біздің жыл санауымызға дейін-ақ өздерінің дәстүрлі аймақтарында қабір үстіне мұнара тәрізді құрылыстар салды. Кейін түркілердің өзге өңірлерге таралуымен, осындай құрылыс түрлері Еуразияның басқа өңірлерінде де салына бастады. Мысалы, «Ағас иб» - ағаш үй типіндегі Саян-Алтай халықтарының дәстүрлі жер үйлері ағаш бөренелерден қиылып салынған шатырының пішінімен де ерекшеленетінін биік, шатырлы күмбезді құрылыс әлі күнге дейін сақталған. Тағар-Таштық өтпелі кезеңінің обаларында, б.д.д. II-I ғ.ғ. қабір басында квадрат түріндегі бөрене үйшіктерінің жанындағы дөңес шатырлар алғаш рет пайда болды. Дәл осы ғимараттар – квадрат, шеңбер, пирамидалы төбесі бар ағаш кесенелер б.д.д. II-I ғ.ғ. Тағар-Таштық өтпелі кезеңіне жататын Бояр жотасындағы петроглифтерінде бейнеленген (сур. 4) [Кызласов, 2005: 44].

4-сурет. Тағар-Таштық өтпелі кезеңіне жататын Бояр жотасындағы петроглифтері (б.д.д. II-I ғ.ғ.)
[Figure 4. In the Boyar ridge belonging to the Tagar-Tashtyk transitional period petroglyphs (II-I centuries BC)]

Кейінірек (VI–IX ғ.ғ. басы) бұл төртбұрышты археологиялық мәдениет көпбұрышты, шеңбер тас кесенелермен ауысты. Тываның Сырығ-Булун аймағында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде анықталған 7-8 ғ.ғ. мемориалдық кешендегі ғимарат сегіз қырлы тұрғын үйге ұқсайды. Оның негізі жерге қазылған 13 тірек болды (сур. 5) [Кызласов, 2005: 48].

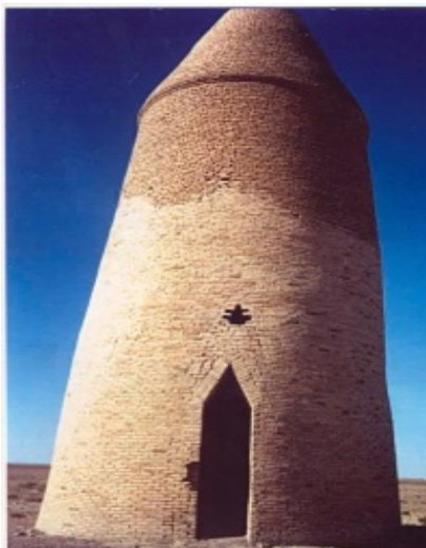
Жалпы, көшпенділер тек киіз үйде тұрған, ағаштан, тастан, қыштан үй салу мәдениеті болмаған деген түсінік қате. Қытайлық «Суйшу» деректеріндегі жерлеу культін сипаттағанда көне түркілердің тек киіз үйде ғана емес, қажеттілікке байланысты әр түрлі материалдардан салынған үйлерде тұрып, қабірлерін де осы дәстүрлі үйлеріне ұқсатып, алуан түрлі материалдардан салатынын жазады [Кызласов, 2005: 51].

5-сурет. Саха, Тывадағы көп бұрышты тұрғын үй (реконструкция)
[Figure 5. Multi-corner housing in Sakha, Tyva (reconstruction)]

Қазақстандық ғалымдардың еліміздің территориясында салынған осы төркіндес құрылыс типтері жайлы еңбектері мәселенің біздің пайдамызға шешілуіне оң ықпалын тигізері анық. Осы орайда қазақ зерттеушісі М.М. Мендікұловтың айтуынша "Қазақстанның кең байтақ территориясы мен Хорезмнің солтүстік аудандарына тараған мавзолейлердің көп санды тобы ғылыми әдебиеттерде өзінің коникалық немесе пирамида тәрізді күмбезі болуына орай мұнара тәрізді деп аталады" [Мендикулов, 1987: 35]. Кастаньенің жазуы бойынша конус тәрізді бәрінен бұрын биік "киргиз малақайына" ұқсайды. Мұндай ескерткіштер және осыған ұқсастар қырғыз даласының әртүрлі жерлерінде кездеседі, бірақ, бәрінен бұрын Орал облысында көп кездеседі [Кастанье, 1911: 42]. М.М. Мендікұловтың айтуынша шынында да бұл ескерткіштер қазіргі Атырау, Орал мен Үстіртте, балшық кесектен салынған мавзолейлер Сырдария атырабында, Оңтүстік және Орталық Қазақстанда көп кездеседі [Мендикулов, 1987: 35].

Осындай ескерткіштердің бірі Қорқыт Ата мазары. Күйген кірпіштен салынған бұл ескерткіш, шеңберлі орны және алты қырлы пирамидалы күмбезге ие. Яғни, көне Сырдария сағасындағы сәулет белгілері бар бұл ескерткіш интерьері киіз үйдің кіре берісін еске түсіреді. Қорқыт мазары тәрізділерге Ұйтас, Қосұйтас, Домбауыл, Түгіскен балшықтан соғылған ескерткіштерді VIII-X ғ.ғ. оғыз-қыпшақ дәуіріне жатқызады [Мендикулов, 1987: 38].

6-сурет. Сараман кесенесі
[Figure 6. Saraman mausoleum]

Зерттеушілер мұнара тәріздес Семейдегі Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу мазарларын, Сырдария алқабындағы Бегім Ана, Сараман Қоса мазарларын исламға дейін салынған оғыз-қыпшақ дәуірі ескерткіштеріне жатқызады (сур. 6) [Акишев и др., 1979: 99].

Назар аударатын жай осы үлгідегі мазарлардың шын мәнінде киіз үй қалпына ұқсауы болып тұр. Ал, Ә.Марғұлан киіз үйдің көне үлгісіне Орталық Қазақстанның Бөгелі сайынан табылған андроновтық тұрғын үйді жатқызады. Бұл ағаш баспана дөңес жамылғылы шатырмен жабылған [Маргулан и др., 1966: 228]. Бұл деректі бекіте түсетін келесі бір мәліметке сүйенсек, 1939 жылы Г.Н. Пацевичтің археологиялық қазба жұмыстары кезінде исламға дейінгі дәуірге жататын, қақпағы киіз үй тәрізді етіп жасалған табыттар табылған [Байбосынов, 2001: 112-133]. Яғни, осы тектес ескерткіштер өз бастауын исламға дейін-ақ, көне қазақ жерінен алғанын байқау қиын емес. Сондай-ақ қазақтардың қыстауы қызметін атқарған орта ғасырлық қалалар маңындағы қысқы үйлер де сыртқы қалпынан отырықшылар территориясына шашырай орналасқан мұсылман мазарларына ұқсады.

Осындай ескерткіштердің бірі Қаратаудың батыс сілеміндегі (Созақ ауданы) шикі кірпіштен салынған Ақбикеш мұнарасын тарихшы Шараф ад-Дин әл-Жузидің «Зафар-наме» еңбегінде 1389-90 жылдары Әмір Темірдің Токтамысқа қарсы жорықтарындағы бақылау мұнарасы ретінде салынғаны айтылады (сур. 7).

7- сурет. Ақбикеш мұнарасы
[Figure 7. Akbikesh tower]

Қазақстанның оңтүстік аймағында салынған Бабаджан хатунның порталсыз кесенесі текше пішінді, оның өлшемдері 6,9 x 6,9 x 5,0 м, қабырғаларының қалыңдығы 1,23 м-ге жетеді, композициясы қарапайым. Ғимараттың үш қасбеті (батыс жағынан басқасы) тауашалар мен медальондармен безендірілген.

Бұдан селжүктерге дейін-ақ Иран жеріне келген түркілердің құрылыс істерімен айналысқанын көреміз. Ал, негізгі құрамы оғыз-қыпшақ элементтерден тұратын селжүк топтарының Сырдария алқабынан қозғалып, Иранды тұрақтағаны тағы белгілі жай. Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: Ирандағы мұнара тәрізді сәулет ескерткіштері селжүктер дәуіріне дейін келген түркілерден бастау алып, селжүктер кезінде белсенді жүргізілді. Назар аударатын бір жай, Иранға келген түркі тайпаларының селжүктерден де бұрын мазар тұрғызу дәстүріне ие болғанын тарихи деректерден кездестіруге болады. Мысалы Истахри, Иранның Систан аймағын суреттеу кезінде, "халадждар түркі қауымынан, Олар бұл жерге (Систан) ертеректе келген. Олар Үндістан мен Систан аралығына мазарлар салды. Түрлері түркілерге ұқсас. Түркілік салтқа ие және барлығы түркі тілінде сөйлейді" - деп жазады [Истахри, 1347: 37].

Шатыр күмбезді құрылыстың үстіне орнатуды композиция түсінігімен түсіндіруге болады. Басқа ешқандай да жамылғы түрі жоғарыға ұмтылған қабырғамен байланыса алмайды (шаңырақ пен уықтың байланысуы тәрізді). Әр түрлі қалыптағы вертикальды қабырға ұстын ретінде де құрылысты берік ете түседі. Осындай мұнара мазарлар Иранда, ең алдымен Хорасанда көп кездеседі. XI ғасырда Дамгандағы Чехел духтарон (қырық қыз) (XI-ғасыр)) сияқты дөңгелек цилиндр тәрізді мазар түрлері көптеп салынды. Ал XII ғасырда құрылыс түрі

күрделене түсіп, қабырға енді гофр тәріздес түрде салынды. Мысалы, Рейдегі (1139) мазардың қабырғасы гофр тәріздес болып келеді де, жоғарғы жағы сталактитпен (төмен салбыраған сүмбі) байланысқан [Воронина, 1969: 155].

Зерттеу барысында ислам өркениетінің сәулет өнеріне де күмбез идеясының өзі де түркі-көшпенділері арқылы енгендігі белгілі болып отыр. С.Толстовтың айтуынша “Хорезмнің солтүстік-шығыс перифериясына келген далалық жабайы тайпалардың сәулеттік күмбезді алып келуіне дейін осы аймақта күмбездік жамылғы техникасын білмегені өте маңызды факт. Дәл осы жерде, Сырдарияның көне атырабында Хорезмнің ғана емес, сонымен бірге одан да алысырақ аймақтарда көрініс тапқан бірқатар жаңалықтар пайда болды” [Толстов, 1962: 152].

Селжүктерден кейін осы аймаққа келген Түркістан түркілерінің тағы бір легі моңғол-түркілер кезеңі де Иран тарихында мәдениеттің өркендеу дәуірі болды. Хулагу мен оның орынбасарлары өнерді қорғаумен әйгілі болды және өз қол астындағы елдерді мәдениет пен өркениетке жеткізуде табысқа жетті [Хуг, 1348: 94]. Иранды жаулап алушы түркілер өз биліктерінің сән-салтанаты мен ұлылығын көрсету үшін осы аймақта өшпес мәдени мұралар қалдырды. Осы орайда Ирандағы мәдениеттің өркендеуін тек моңғолдармен байланыстырсақ қателескен болар едік. Моңғолдар кезінде жемісін берген мәдениеттің алғашқы дәні сонау ғазнауилер мен селжүктер кезінде себіліп, өсіп, өркендеген болатын. Ал, моңғолдар сол мәдениетті бұзып талқандамай, әрі қарай дамытты, өйткені, бұл мәдениет ортақ дүниетанымдық түркілік-көшпенділік мәдениет жемісі еді.

Ильхандар дәуірі сәулетінде XII ғасырдағы Ғазнауилер мен Селжүктер кезінен мұра болып қалған конструкция мен декор формасында бір қалыпты даму әрі қарай жалғасын тапты [Воронина, 1969: 159]. Бұл жайлы Вильбер, ильхандар дәуіріндегі сәулет селжүк кезеңіндегі құрылыс стилімен сарындас, қай жағынан алып қарасаң да жақын екенін айтады [Кунель, 1355: 33]. Бұл жақындықтың себебі түсінікті де – олардың дәстүрі мен этникалық тамыры ортақ еді. Орталық Азия даласына саяхат жасаушы еуропа саяхатшыларының қай қайсысы болмасын, түркі-моңғолдардың дәстүрлерін суреттегенде олардың дәстүрлі киіз үйін сипаттамай өтпейді. Марко Полоның айтуынша олардың үйлері ағаштан дөңгелек формада жасалған. Оны қайда барса да өздерімен бірге алып жүреді. Жеңіл, ағаштар бір-бірімен қайыспен бекітілген. Үйдің ауызы оңтүстікке қаратылады. Әйелдер мен бала-шаға отыратын киіз үйлерді арбаға салып алып, түйе мен бұқаларға жегеді [Марко Поло, 1956: 99]. Ал Рубрук көшпенділердің киіз үй жамылғысын ақ киізден жасап, жарқырап тұрсын деп ізбес, ақтопырақ пен сүйек ұнтағын жағатынын, кейде қара киізбен жабатынын жазады [Карпини, 1993: 245].

Иран мен Кіші Азияда шатырлы мұнара тәрізді мазарлар салу үрдісі моңғол-түркілер кезінде өз жалғасын тапты. Олардың билігі кезінде солтүстік аудандарда мұнара тәрізді мазарлар-имомзоделер көп салынды. Бұл категория ең саны көп отыз ескерткіш. Формалары әртүрлі ішкі контуры квадрат, шеңбер, көп бұрыш. Бұрыштары жебе тәрізді сызба қуыстармен әшекейленген. Қабырғалары көп санды қырық сегізге дейін гофр (кеңірдек тәрізді) бөлінген мұнараның сыртқы күмбезі пирамида немесе конус тәрізді болады. Осындай мазарлар әсіресе Фатиманың қабірі жатқан Құм қаласында көп болды. Жалпы мазар салу дәстүрі түркілерде көнеден қалыптасқан салт. Түркілер ата-баба рухтарына арнап тасты үйіп оба жасады. Обаға табыну біртұтас моңғол мемлекеті тұсында дамыды. Алғашқыда бұл жеке жерлердің иелерін құрмет ретінде тау асулары мен жол аядамаларында қасиетті жерлерге салынды [Алексеев, 1980: 50]. Селжүк дәуіріндегі қабірлердегі стиль моңғолдар дәуірінде де сақталып қалды. Мысалы, Марағадағы Хулагу қыздарының қабірі сол дәуірдің жалғасы болды. Бұрынғысынан кең әрі көп тараған күмбезді мазарларда жаңа дамулар болды [Кунель, 1355: 95]. Моңғолдар Иранда сәулет ескерткіштерінің діни емес формаларының да көптеген үлгілерін салды.

А.Феодоров-Давыдов Алтын ордалық сәулетте аралас мәдениеттің белгілерінің байқалатынын жазады: "Мұсылман типіндегі қатардағы үйлер Орталық Азиялық көптеген сипаттарға ие болды: көбінесе үй қабырғалары кірпіш іргетастың үстіне кереге тәрізді ағаш конструкциядан салынды. Үйлердің квадрат тәрізді сыртқы пішіні киіз үйге ұқсады" [Феодоров-Давыдов, 1976: 122].

Олжайту мазары ортағасырлық Иран сәулет өнерінің ғана емес сәулет тарихындағы көрнекті шығарма. Оның өзіндік формасы инженерлік есеппен негізделген, бұрыштық мұнарашалар күмбездің орталыққа қысымын тепе теңдікте ұстады. Күмбездің қос қабатты

кірпіш қабат Кессонымен бекітілген. Мазардың күмбезінің қабатты конструкциясы Мервтегі Санжар мазарына ұқсас [Воронина, 1969: 166].

Көрші Ресей Федерациясының Челябі облысындағы Варна елді мекенінің жанында «Кесене мазары», немесе «Темірдің мұнарасы» атты шатыр пішіндес мазарлар кешені бар (сур. 8). Қостанай қаласынан 230 км қашықтықта орналасқан бұл кешен биіктігі 17 метрлік мұнарадан, ерте темір, қола дәуіріне жататын бірнеше обалар мен кейінгі орта ғасырларға жататын 150 қорғаннан тұрады.

8-суреттер. Темірлан мұнарасы (Көк кесене)
[Figure 8. Temirlan Tower (Blue Mausoleum)]

Қазан мен Сібірді бағындырған соң орыс мемлекеті 200 жыл бойы жаулап алынған аймақтардағы мыңдаған жылдар бойы жинақталған сәулет естерткіштерін, минареттер, тас мешіттер мен мазарлар салуға қатаң тиым салып, жүздеген мешіттер, мавзолейлер, мазарлар, сарайлар мақсатты түрде бұзылып, кірпіштері басқа құрылыстар салуға пайдаланылды. 1770 жылы саяхатшы Петр Симон Паллас Орынбор өлкесіне келіп, кесененің суретін қағазға түсіріп, алғаш рет кешен туралы мәліметтер қалдырады [Паллас, 1786: 385-393].

Паластың зерттеуінен кейін бір ғасыр өткен соң «Труды первого Археологического съезда в Москве» атты жинақта (1869) өлкетанушы, журналист және музыкант Игнатъев Руф Гавриловичтің осы кесене жайлы мақаласы жарық көріп, ол бұл мақаласында мазардың қазақ (киргиз) халқының дүниетанымы мен тұрмыс тіршілігімен байланысты екендігіне назар аударды. Қазақтардың осы мазарға келіп түнейтіндігін, басына құрбандық шалатынын, қасынан өткенде беттерін сипамай өтпейтіндігін тәптіштеп жазды. Басында Иранның шығысында–Хорасанда кең қанат жайған мұнара тәріздес мазарлар кейін батысқа да тарады. Мысалы, Нахичеванда салынған Мумине Хатун (XII ғ.) мазары осындай құрылысқа жатады (сур. 9).

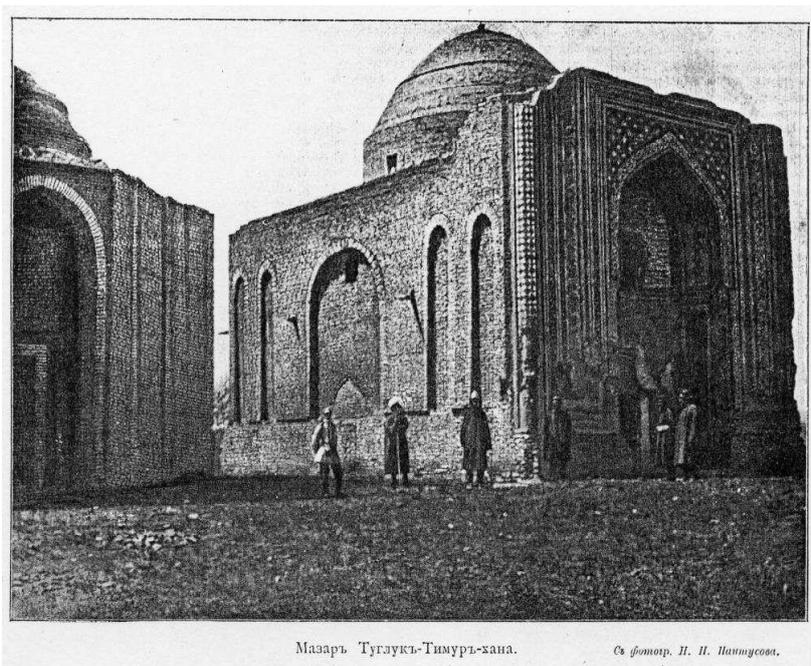

9-сурет. Мумине хатун мазары
[Figure 9. Tomb of Mumine Khatun]

Зерттеуші бұл құрылыстардың сыртқы типтерінің киіз үйге ұқсайтынын дұрыс аңғарып, өз өмірлерін киіз үйде өткізген түркі әмірлерінің өз мазарларын салған кезде соған ұқсауына назар аударғанын айтады. Кіші Азия, Ирак пен Армениядағы христиан храмдары да осы стильде салынған [Феодоров-Давыдов, 1976: 75]. Айта кету керек, кейін бұл құрылыстардың формасы еуропа сәулетшілері арқылы Еуропаға да ауысты. Италиян өнер зерттеушісі Пьерсон Палолезидің айтуынша, 1418-1419 ж.ж. италиян сәулетшілері Брунлеский мен Гиберти, Сұлтания мазары күмбезі үлгісімен Византияда Санта Мария Дель Фиорэ шіркеуін салды. Түркиядағы Бруса мешіті мен Сан Лоренция шіркеулері де дәл осы стилде салынды [Палолези, 1361: 39]. Ресей астанасы Мәскеу қаласындағы Қызыл алаңға орналасқан Кремль сарайы сияқты құрылыс түрлерінің да салыну қалпына түркілердің дәстүрлі тұрғын үй құрылысының идеясы үлкен әсер етті. Әсіресе, бұл жерде киіз үйге ұқсатып салынған мазар тәріздес ескерткіштердің тікелей қатысы болды.

XIII ғасырда Моғолстанның астанасы болған Алмалық саяси, мәдени және экономикалық орталыққа айналды. Осы қалада салынып, біздің күнімізге дейін жеткен кесенеде Моғолстанның бірінші ханы Тоғлық-Темір жерленген (10-ші сур.) [1982: 71]. Қазіргі зерттеушілердің пайымдауынша, кесене Тоғлық-Темір қайтыс болғаннан кейін бірнеше жылдар өткен соң, оның жесірі Тини Хатунның қаражатына тұрғызылған [Cheng, 1982: 73].

Мазарь. Тоғлық-Темір-хана.

Ся фотограф. Н. Н. Пантусова.

10-сурет. Алмалықтағы Тоғлық-Темір мазары
[Figure 10. Tomb of Toglyk-Temir in Almalyk]

5. Қорытынды. Көріп отырғанымыздай, түркілер өздері басып алған жерлерде өз дүниетанымынан, мәдениетінен хабар беретін біршама ескерткіштер қалдырды. Еуразиядағы түркілер дәуірінде салынған сансыз ескерткіштердің мәні мен мағынасын түркілердің дүниетанымымен байланыстыра қарамасақ түсінуі қиын құбылыс екенінде дау жоқ. Осы ескерткіштердің салынуы мен конструкциясының мағынасын тек көшпенділердің дүниетанымына назар аудару арқылы түсіндіруге болады.

Бұлтартпас дәлелдерге қарамастан мойындамаушылықтың негізгі себебі, ескі көзқарастағы зерттеушілердің әлі де болса “көшпенділер өркениеті” ұғымын қабылдай алмауында болып отыр. Барлығымызға белгілі, ислам өркениеті ислам дінінің тараған барлық жерлерінде, тіпті, ислам әлемімен көршілес жатқан аймақ халықтарының мәдени игіліктерінің негізінде жасалды. Иран тарихшысы Зарринкубтың жазуынша "ислам империясының негізгі ерекшелігі ол әртүрлі қауым мен халықтың мирастары мен дәстүрлерін біріктіріп жаңа мәдениет жасап шығарды. Исламда дін мен өнер бірін-бірі толықтырады. Өткен заманда мешітті салған мұсылман сәулетшісі өз айналасынан көрген әрбір әдемілікті, егер оны құдайдың ұлылығы мен

даңқына сәйкес деп санаса, жағдай келгенде ол үшін мешіттен орын беруге тырысты. Шам сәулетінің ерекшеліктері байлық пен береке лебі байқалса, Үнді түбегі мен Пакистан сәулетінен көп сандылық мен жылдамдық, түркі және Осман сәулетінен күш-қайрат, ал ирандық стильден жұмсақтық пен әдемілік лебі еседі" [Зарринкуб, 1375:29].

Қорыта айтқанда, көшпенді түркілер Еуразия даласына өздерімен бірге дәстүрлі мәдениетін алып келді. Бұл әсіресе олардың осы аймақтағы мұнара мазарлар сәулетінде анық байқалады. Яғни, түркілердің тұрғын үйі-киіз үйдің тұтас көшірмесі мұсылман әулиелері мен тұлғаларының қабірлерінің құрылысында көрініс тапты.

Әдебиеттер

Акишев, Байпаков, 1979-Акишев К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1979. 299 с.

Алексеев, 1980-Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, сибирское отделение, 1980. 364 с.

Байбосынов, 2001 - Байбосынов К. Өлкеміздегі көне наным-сенімдер мен діни ағымдар // Материалы Международной конференции «Казахстан и Центральная Азия: история, современность и перспективы развития». 29-31 мая 2001 года. Тараз. Т. 1. С. 112-133. (на каз. яз.).

Воронина, 1969 - Воронина В.Л. Архитектура средневекового Ирана // Всеобщая история архитектуры. VIII т. Москва: МГУ, 1969. С.136-169.

Грабар, 1371 – Грабар О. А. Хонархойэ таджасми. 442-751х/1050-1350м // Тарихэ Иран аз омаданэ салжуқион та форупошиэ даулатэ ильханион. Пезухешэ донешгахэ Кембридж. Техран: Амир Кабир, 1371 г.х. С. 46-63. (на перс. яз.).

Гринкевич, 2014-Гринкевич В.В. Истоки русской архитектуры остаются загадкой. 2014. // <https://www.hse.ru/news/communication/138626390.html>

Ной, 1378 - Ной, Г. Адione мелли ва Хеслаге зендеги дар меморе ирани. Техран: Ираншехохт. № 13. Табестан, 1378. 251 с. (на перс. яз.).

Жанибеков, 1995-Жанибеков О. Жолайрыкта. Алматы: Рауан, 1995. 163 с. (на каз. яз.).

Женис, 2015-Женис Ж. Ж. Ежелги және ортағасырлардағы Иран мен Туран. - Шымкент: Алтын шанырақ. 2015. 240 стр. (на каз. яз.).

Зарринкуб, 1375-Зарринкуб А. Корномейэ эслами. -Техран: Шахид Бехешти, 1375 х.г. 30 с. (на перс. яз.).

Зиливинская, 2018-Зиливинская Е.Д. Еще раз о башенных мавзолеях в Золотом Орде. Материалы VIII Международной научной конференции «Диалог городской и степной культуры на евразийском пространстве», посвященной памяти Г.А. Федорова-Давыдова. Журнал «Археология евразийских степей», № 4. 2018. С. 53-60.

Истахри, 1347-Истахри, Абу Исхак. Масолек ва мамолек. Техран: ВТНК. 1347 г/х. 37 с. (на перс.).

Карпини, 1993-Карпини П.Д. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы: Ғылым. 1993. 248 с.

Кастанье, 1911 -Кастанье А.И. Древности киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург. 1911. 242 с.

Кермани, 1355-Кермани Афзал ад-дин. Тарихэ Афзал. Техран, Хонарманд, 1979. 330 с. (на перс.).

Кунель, 1355-Кунель Э. Хонарэ Ислами. Перевод Хуршанг Тохери. Техран: Тус, 1355 г.х. 395 с. (на перс.).

Кызласов, 2005-Кызласов. Пратюркские жилища. Обследование саяно-алтайских древностей. Москва - Самара, 2005. 96 с.

Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966-Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К, Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1966. -328 с.

Марко Поло, 1956-Марко Поло. Книга Марко Поло. Москва: Государственное издательство Географической литературы. 1956. 359 с.

Мендикулов, 1987 -Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987. 235 с.

Очерки истории Карачаево-Черкесии: в 2-х т, Volume 1. - Ставрополь: Ставропольское книжное издательство. 1967. 600 с.

Паллас, 1786-Паллас П.С. Путешествие по разным местам российского государства. Книга I. Ч. 2, Оренбург. 1786. С. 385-393.

Палолези, 1361-Палолези. Та'сирэ ма'мориэ конбадэ Солтаниейэ Иран бе сохтемонэ конбадэ Санта Мария дел Фиориэ Италия. Перевод Реза Касой. Техран: Моджарад, 1361 г.х. 45 с. (на перс.).

Толстов, 1962 -Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Наука, 1962. 152 с.

Федоров-Давыдов, 1976-Федоров-Давыдов Г.П. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и Золотоордынских городов. Москва: Искусство, 1976. 322 с.

Хуг, 1348-Хуг Дж. Хонарэ ма'мори дар сарзаминхой ислами. Перевод Парвиз Варжованд. -Техран: Тегеранский университет, 1348 г.х. 294 с. (на перс.).

Cheng, 1982-Cheng, Jing Qi, Islamic architecture in China, The Changing Rural Habitat; Volume 2: Background Papers, Singapore: Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, 1982. 71-74 pp.

References

Akischev, Baypakov, 1979-Akischev K.A., Baypakov K.M. Voprosy arkhologii Kazakhstana [Questions of archeology of Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylym, 1979. 299 p. (In Rus.)

Alekseyev, 1980-Alekseyev N.A. Ranniye formy religii tyurkoyazychnykh narodov Sibiri [Early forms of religion of the Turkic-speaking peoples of Siberia]. Novosibirsk: Nauka, sibirskoye otdeleniye, 1980. 364 p. (In Rus.)

Baybosynov, 2001-Baybosynov K. Olkemizdegí kone nanym-senimder men dini agymdar [Ancient beliefs and religious currents in our country]//Materialy mezhdunarodnoy konferentsii «Kazakhstan i Tsentral'naya Aziya: istoriya, sovremennost' i perspektivy razvitiya. 29-31 maya 2001 goda. Taraz. T. 1. P. 112-133. (in Kaz.).

Cheng, 1982 - Cheng, Jing Qi, Islamic architecture in China, The Changing Rural Habitat; Volume 2: Background Papers, Singapore: Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, 1982. 71-74 pp.

Fedorov-Davydov, 1976-Fedorov-Davydov G.P. Ocherki kul'tury i narodov iskusstva Yevraziyskikh stepey i Zolotoordynskikh gorodov [Essays on the culture and art of the peoples of the Eurasian steppes and the Golden Horde cities]. Moskva: Iskustvo, 1976. 322 p. (In Rus.)

Grabar, 1371 – Grabar O.A. Khonarkhoye tadjhasmi [art of architecture]. 442-751kh/1050-1350m // Tarikhe Iran az omadane salzhuk, ion ta foruposhiye daulate il'khanion. Pezhukheshe doneshgakhe Kembridzh. Tekhran: Amir Kabir, 1371 g.kh. S. 46-63. p. (in Pers.).

Grinkevich, 2014 - Grinkevich V.V. Istoki russkoy arkhitektury zagadkoy [The origins of Russian architecture remain a mystery]. 2014. // <https://www.hse.ru/news/communication/138626390.html>. (date of access: 08/07/2022). (In Rus.)

Istakhri, 1347 g. -Istakhri, Abu Iskhak. Masolek va mamolek [Book of ways and countries]. Tekhran: VTNK. 1347 g/kh. 37 p. (in Pers.).

Karpini, 1993-Karpini P. D. Puteshestviya v vostochnyye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka [Journeys to the Eastern Countries of Plano Carpini and Guillaume de Rubruk]. Almaty: Gylym. 1993. 248 p.

Kastan'ye, 1911 -Kastan'ye A.I. Drevnosti kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya [Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region]. Orenburg. 1911. 242 s.

Kermani, 1355 -Kermani Afzal ad-din. Tarikhe Afzal [History of Afzal]. Tekhran, Khonarmand, 1979. 330 p. (in Pers.).

Khug, 1348 -Khug Dzh. Khonare ma'mori dar sarzaminkhoy islami [Architectural art in Islamic countries]. Perevod Parviz Varzhovand. -Tekhran: Tegeranskiy universitet, 1348 g.kh. 294 p. (in Pers.).

Kunel', 1355-Kunel' E. Khonare Islami [Art of Islam]. Perevod Khurshang Tokheri. Tekhran: Tus, 1355 g.kh. 395 p. (in Pers.).

Kyzlasov, 2005-Kyzlasov. Pratyurkskiye zhilishcha. Obsledovaniye sayano-altayskikh drevnostey [Proto-Turkic dwellings. Examination of the Sayan-Altai antiquities]. Moskva - Samara, 2005. 96 p. (In Rus.)

Margulan, Akischev, Kadyrbayev, Orazbayev, 1966 g.r. -Margulan A.KH., Akischev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylym, 1966. -328 p. (In Rus.)

Marko Polo, 1956 -Marko Polo. Kniga Marko Polo [Marco Polas Book]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo geograficheskoy literatury. 1956. 359 p. (In Rus.)

Mendikulov, 1987 -Mendikulov M.M. Pamyatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 235 p. (In Rus.)

Noy, 1378-Noy, G. Adione melli va Kheslate zendegi dar memore irani [National outlook and character of life in Iranian architecture]. Tekhran: Iranshenokht. № 13. Tabestan, 1378. 251 p. (in Pers.).

Ocherki istorii Karachayevo-Cherkessii [Essays on the history of Karachay-Cherkessia: in 2 volumes]: v 2-kh t, Tom 1. - Stavropol': Stavropol'skoye knizhnoye indatel'stvo. 1967. 600 p. (In Rus.)

Pallas, 1786-Pallas P. S. Puteshestviye po raznym mestam Rossii [Journey to different places of the Russian state]. Kniga I. CH. 2, Orenburg. 1786. S. 385-393. p. (In Rus.)

Palolezi, 1361 - Palolezi. Ta'sire ma'morie konbade Soltaniyae Iran budet sokhtemone konbade Santa Mariya del' Fiorie Italiya [Influence of the domes of the Iranian mausoleum of Soltania Soltaniye in Santa Maria del Fiorie Italy]. Perevod Rezy Kasoy. Tekhran: Modzharad, 1361 g.kh. 45 p. (in Pers.).

Tolstov, 1962-Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxarth]. Moskva: Nauka, 1962. 152 p. (In Rus.)

Voronina, 1969 - Voronina V.L. Arkhitektura srednevekovogo Irana [Architecture of medieval Iran] // Vseobshchaya istoriya arkhitektury. VIII t. Moskva: MGU, 1969. P.136-169. (In Rus.)

Zarrinkub, 1375 - Zarrinkub A. Kornomeye eslami [Islamic art]. -Tekhran: Shakhid Bekheshti, 1375 kh.g. 30 p. (in Pers.).

Zhanibekov, 1995 -Zhanibekov O. Zholayrykta [At the crossroads]. Almaty: Rauan, 1995. 163 p. (in Kaz.).

Zhenis, 2015 -Zhenis ZH. ZH. Yezhelgi zhane ortagasyrlardagy Iran men Turan [Iran and Turan in ancient and medieval times]. - Shymkent: Altyn shanyrak. 2015. 240 p. (in Kaz.).

Zilivinskaya, 2018 -Zilivinskaya Ye.D. Yeshche raz o mavzolyakh v Zolotom Orde [Once again about tower mausoleums in the Golden Horde]. Materialy VIII mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Dialog gorodskoy i stepnoy kul'tury na yevraziyskom prostranstve», posvyashchennoy pamyati G.A. Fedorova-Davydova. Zhurnal «Arkheologiya yevraziyskikh stepey», № 4. 2018. P. 53-60. (In Rus.)

Мазмұны / Content / Содержание 2023 № 26 (2)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

<i>Margulan A.S., Zhuzbayeva U.D.</i> THE SHAGATAI FRONTIER IN ABU AL-FIDA'S WORK «ТАКВИМ AL-BULDAN».....	206
<i>Отенова Г.Е.</i> НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О КИРГИЗ-КАЙСАКАХ ИЗ КАЗАНИ: АНАЛИЗ РУКОПИСИ 1796 ГОДА.....	217
<i>Мәлікова С.З., Ибраева А.Ф., Мұхамеджанова Г.Т.</i> СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ АЛАШ ҚҰРЫЛТАЙЫ: АҚҚҰСАҚ ЖИНАЛЫСЫ.....	229
<i>Мұхатова О.Х.</i> ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ - БАЗАРБАЙ МӘМЕТОВ.....	242
<i>Жұмағұлов Б.С.</i> ТОБАНИЯЗ ӘЛНИЯЗҰЛЫ – ХАЛЫҚ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР.....	258
<i>Мұқанова Г.Қ., Жұматай С., Ташағұл А.</i> «КАЗАХСКИЙ КАЛЕНДАРЬ НА 1923 ГОД» В КОНТЕКСТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	272
<i>Шашаев Ә.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Құрманалина Н.Н.</i> XX ғ. 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	287
<i>Гиззатов С.М.</i> 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ЖӘНЕ БӨКЕЙ ГУБЕРНИЯЛАРЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ.....	298
<i>Мамбетова Г.А., Муминов А.К.</i> ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....	310
<i>Базарбаев К, Гумуш Н., Акдениз Э.</i> ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ЭНВЕР ПАШАНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	326
<i>Ахметова Л.С., Ахметов С.С.</i> БОЛЬШАЯ ОРДА КАЗАХОВ В РОССИЙСКО-КОКАНДСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ. СУРАНШЫ-БАТЫР И УЗЫН-АГАШСКОЕ СРАЖЕНИЕ 1860 ГОДА.....	335
<i>Ауаған В., Аканов К., Курманов З.</i> REFLECTION OF THE SHIVANIDS (SHEIBANIDS) DYNASTY'S ROLE IN THE HISTORY OF THE JUCHI ULUS AND THE KAZAKH KHANATE IN THE 13-16 th CENTURIES.....	350
<i>Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаев С.К.</i> ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ.....	361
<i>Myrzakhanov A.</i> SOVIET POLITICS IN KAZAKH AUL: POSITIONS OF RESEARCHERS.....	373

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

<i>Оутрам А., Курманиязов Ы.</i> РОЛЬ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО СКОТОВОДСТВА В ДВУХЭТАПНОМ ПРОЦЕССЕ ОДОМАШНИВАНИЯ ЛОШАДИ	384
<i>Қожа М.Б., Жетібаев К.М., Муминова З.П.</i> ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	407
<i>Женіс Ж., Нарымбет Н.</i> АЛТЫН ОРДАДАҒЫ МҰНАРАЛЫ (ШАТЫРЛЫ) МАЗАРЛАР: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ (X-XIV ғғ.).....	422